

УДК 94(477):316.647.6

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-009

Загиблі, але нескорені борці за свободу і гідність (Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус)

О.А. Шановська

*Одеський національний політехнічний університет,
baku1589@gmail.com*

Ключові слова:

Олекса Тихий, Юрій Литвин,
Валерій Марченко, Василь Стус,
інакодумці, дисиденти, Українська
Гельсінська група, кучинські в'язні.

Статтю присвячено героїко-драматичним історіям життя дисидентів, членів Української Гельсінської групи (УГГ), провідників національної ідеї, якими володіла віра у потребу боротьби і пожертви, і без яких неможливе українське відродження. На прикладі чотирьох гнаних за правду та занападених радянською каральною машиною в'язнів табору Кучино показано, як влада підступно та цілеспрямовано знищувала інакомислячих, порушуючи права людини і власну конституцію. Атака на виразників національних інтересів українців свідчила про руйнівний характер радянської політики щодо української культури і нації.

Deceased but not defeated fighters for freedom and dignity (Oleksa Tykhyi, Yurii Lytvyn, Valerii Marchenko, Vasyl Stus)

O. Shanovska

Odessa National Polytechnic University

Key words:

Oleksa Tykhyi, Yurii Lytvyn, Valerii
Marchenko, Vasyl Stus, freethinkers,
dissents, Ukrainian Helsinki Group,
Kuchinskii`s political prisoners.

The article is dedicated to heroic and dramatic lifestories of dissidents, members of the Ukrainian Helsinki Group, those, who were the guides of National Idea. These people were led by faith into demand for fight and self-sacrifice – two indispensable components of Ukrainian Renaissance. Through the example of four persecuted people, Kuchynskii`s prisoners, whose lives were ruined by the Soviet punitive machine, was shown how the government exterminated freethinkers, violated human rights as well as own constitution. These four people, unlike their fellow citizens, demonstrated amazingly inexpugnable will and courage during their fight against the police state. They dared to raise their voices against violence, russification, elimination of Ukrainian language and culture. Legitimacy of soviet government was sustained mainly at the expense of the state propaganda, and soviet people felt themselves as a part of a system «we» and demonstrated civil obedience and unanimity. It is proven that, in mentioned above environment, freethinkers ruined political system and soviet ideology by their mere existence, even if they did not carry out political struggle. That is why government brought strong pressure on freethinkers. This pressure included persecution and conviction of citizens for their beliefs (based on political motives); civil isolation and social ostracize for those who demonstrated disagreement with soviet politics. As the result – repression of Ukrainian culture, persecution of intelligentsia in mid-1960th and 1970th, government`s intolerance of any kind of criticism of its activity. Persecution of those who expressed Ukrainian national interests had its aim also to confront new outbreaks of National Renaissance in Ukraine, which started at the beginning of the 1960th, at the time of so called «Khrushchev`s thaw». Such persecutions demonstrated ruining character of soviet politics in respect of Ukrainian culture and nation, its intellectual and spiritual guides; as well as deliberate annihilation of the senses of self-respect, commitment to principles, frankness and self-sacrificingness, which were cultivated in intelligentsia for many generations. Never the less, Oleksa Tykhyi, Yurii Lytvyn, Valerii Marchenko and Vasyl Stus brightly demonstrated all mentioned above traits.

Відомий дисидент Валентин Мороз у полемічному есе «Серед снігів», яке розповсюджувалося самвидавом, слушно зауважив, що українське відродження неможливе без «одержимих», «аристократів духу», «якими володіє віра у потребу боротьби і пожертви» і які можуть бути прикладами для інших, «сенса таких постатей» – «в апостольському горінні» [1, с. 12, 17].

Немає сумніву, що такими «аристократами духу», які привнесли в «заморожену» українську реальність «іскру одержимості», є загиблі чотири в'язні концтабору особливо суворого режиму ВС-389/36 с. Кучино Чусовського району Пермської області Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко і Василь Стус. Вони відіграли виняткову роль не тільки в українському національно-культурному відродженні, а й у процесі подолання інерції страху в радянському суспільстві.

На відміну від інших своїх співгромадян, які відчували себе частиною системи «ми» і виявляли громадську покірність та одностайність, вони виявили напроцуд неспинну волю і сміливість, коли підняли голос проти насильства, русифікації, нищення української мови та культури. Довгі часи вони мали тавро «особливо небезпечні державні злочинці», «рецидивісти», хоча не мали ніякого відношення до зради батьківщини. Героїко-драматична історія життя цих сміливих українських патріотів потребує на повніше висвітлення та популяризацію серед пересічних українців. Це має виключне значення особливо в нинішніх реаліях подолання наслідків комуністичного минулого, що ґрунтувалося далеко не на гуманістичних підвалинах, відмови від радянських ідеологічних нормативів, додання суспільних стереотипів.

Біографічні дані про них, відомості про літературний і публіцистичний доробок та їхнє життя подані у спогадах і листуваннях, статтях колишніх шістдесятників і дисидентів М. Гориня, С. Кириченко, М. Коцюбинської, Є. Сверстюка, В. Шевчука, М. Хейфеца, В. Овсієнка. Винятково вартісними в інформативному відношенні є спогади-написи про В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого і В. Марченка, які належать учаснику Гельсінського руху і в'язню кучинського концтабору Василю Овсієнку. Він поставив в один ряд О. Тихого, Ю. Литвина, В. Марченка і В. Стуса, – членів УГГ, які загинули в неволі [2]. Та одним із перших (не споборників в'язнів) це зробив, віддавши належне їхній мужності, канадський журналіст Макс Солбреккен. У статті «Українські дисиденти забуті» (газета «Едмонтон сандей сан» від 13 жовтня 1985 р.) він відзначив, що «ці чотири, що померли, віддали своє життя на захист свободи і що їхнім єдиним злочином була

любов до правди та людських прав» [3, с. 115].

Присвячені окремим членам УГГ біографічні статті з енциклопедичних і довідкових видань, віртуального музею «Дисидентський рух в Україні» також написані переважно на матеріалах правозахисників.

Систематизуємо наявну інформацію, щоби показати, як радянська влада в добу «застою» переслідувала та засуджувала за переконання (за політичними мотивами) носіїв «живої людської думки» (С. Караванський), незважаючи на заперечення радянської пропаганди про відсутність політв'язнів у СРСР. Не претендуючи на вичерпність матеріалів, уточнимо окремі моменти життя та творчості цих чотирьох видатних українців, наведемо маловідомі факти з їхніх біографій.

Олексій Іванович Тихий народився 27 січня 1927 року на хуторі Їжівка Костянтинівського району Донецької області (тоді Сталінської), помер 5 або 6 травня 1984 року в тюремній лікарні м. Пермі. Відрізнявся глибокою внутрішньою культурою, був винятково толерантним, доброзичливим до людей та вимогливим і нещадним до себе, був зразковим носієм української літературної мови.

Навчався в Запорізькому сільгоспінституті, Дніпропетровському інституті інженерів транспорту, закінчив філософський факультет Московського університету ім. Ломоносова. Працював учителем в Приазовському районі Запорізької області і в Костянтинівському районі Донецької області, завідувачим учбовою частиною Олексіївсько-Дружківської середньої школи робітничої молоді, викладав історію, українську мову та літературу, фізику і математику.

Був арештований в 1948 році за критику єдиного кандидата в депутати, але відпущений після «профілактичних розмов» у КДБ. Вдруге був арештований 15 лютого 1957 року за лист-протест проти окупації Угорщини, який направив до ЦК КПРС і за критичні висловлення про радянську школу. 18 квітня 1957 року був засуджений до 7 років таборів суворого режиму та 5 років позбавлення громадянських прав.

Після відбуття покарання в мордовському концтаборі, де працював столяром на пилорамі, не міг влаштуватися за фахом, робив монтажником, пожежником, на заводі вогнетривкої цегли. Працюючи позмінно, у вільний час відвідував друзів-співв'язнів, в умовах постійного нагляду КДБ поширював самвидав, виявляв коло прихильних до національної справи осіб, щоб залучити їх до організованої роботи. Написав критичні статті, в яких порушив гострі соціальні та національні проблеми: про русифікацію Донбасу, про нищення

української мови й культури на Донбасі, про проблеми українського села [4]. Серед тих праць: «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області» (2 січня 1972 р.), «Вільний час трудящих» (15 квітня 1974 р.) (обидві статті опубліковані в брошурі: Тихий О. Роздуми. Збірник статей, документів, спогадів. Упоряд. О. Зінкевич. – Торонто-Балтімор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1982. – 80 с.), «Сільські проблеми» (1974).

Про викривальний характер тієї літератури можна судити хоча б зі статті «Думки про рідний Донецький край», яку О. Тихий написав наприкінці 1972 року та надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР І.С. Грушецькому. Автор обвинуватив інтелігенцію у потуранні національному знеособленню українців, а владу – в здійсненні політики русифікації й асиміляції української нації:

«Не вина, а біда простих людей (тобто працівників та селян), що з їхньої волі чи мовчазної згоди знищується українська мова та культура на Донеччині.

Не біда, а вина кожного інтелігента, кожного, хто здобув вищу освіту, займає керівні посади, а живе тільки затоптуванням черева, байдужий, як колода, до долі свого народу, його культури, мови.

І чи не злочином годилось би кваліфікувати діяльність органів народної освіти, вчителів, діячів закладів культури та всіх керівників на ниві асиміляції мільйонів українців Донеччини. Адже таку масову асиміляцію не можна назвати інакше, як тільки інтелектуальним геноцидом» [5, с. 264].

Подвижник українського духу, Олекса Тихий гостро переживав кривди рідного народу і відчував особливу відповідальність за байдужість українців до національної культури, мови. Виявив високу моральну силу і безстрашність у популяризації ідеї активної боротьби за збереження національної культури, за гідне майбутнє українського народу в умовах лібералізованого терору проти всяких виявів націоналізму.

У період між 1964 і 1977 роками О. Тихий уклав «Словник невідповідних нормам української літературної мови слів (чужі слова, спотворені слова, кальки і т. п.)». Сама ідея творення подібного словника була крамольною, адже російські слова в українській мові не могли бути засмічуванням. О. Тихий задумав цей словник як колективну працю, вона обірвалася на середині, як і життя автора [6, с. 4].

15 червня 1976 року в О. Тихого було вчинено обшук і вилучено текст збірки «Мова народу. Народ». За характеристикою працівників КДБ, – «цитатник», тенденційно, з націоналістичних позицій

підібраний збірник, який на суді фігурував як речовий доказ. А по суті, – задумана як посібник для вчителів добірка висловлювань комуністичних діячів про українську мову, різних постанов комуністичної партії та радянського уряду, матеріалів з періоду «українізації» 20-х – початку 30-х років, інших офіційних документів [7]. Завдяки його синові Володимирові збірник пізніше був опублікований [8].

О. Тихому висунули обвинувачення в незаконному зберіганні зброї, у підозрі в пограбуванні магазину паралельно з обвинуваченнями у проведенні антирадянської агітації і пропаганди. В документах радянських спецслужб він фігурує разом з керівником УГГ Миколою Руденком, коли мова йде про підготовку документів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, створеної 9 листопада 1976 року в Києві.

1 липня 1977 року міністр юстиції В. І. Зайчук доповідав у ЦК КПУ про те, що О. І. Тихий, раніше двічі засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду, до арешту працював пожежником Костянтинівського пожежного загону УВД Донецької області і М. Д. Руденко, виключений із членів КПРС в 1974, в 1975 році виключений із лав Союзу письменників УРСР за дії, несумісні з вимогами Уставу СПУ, раніше не судимий, житель м. Києва, «з метою підризу та послаблення радянської системи виготовляли, зберігали і розповсюджували наклепницькі вигадки, які порочать радянський державний і суспільний лад. З цією метою Руденко підготував ... «декларацію» (УГГ – О. Ш.), її зміст було узгоджено з Тихим і після підписано» [9, арк. 41].

О. І. Тихого було визнано особливо небезпечним рецидивістом, він був засуджений на 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання – на максимальний строк по статті 62 КК УРСР (Антирадянська агітація і пропаганда). Відбував покарання в таборі ЖХ-385/1 с. Сосновка в Мордовії, а 27 лютого 1980 року всіх в'язнів особливого режиму, зокрема Тихого, було етаповано у с. Кучино.

В неволі не припиняв літературну працю. Разом з В. Романюком член УГГ О. Тихий підготував документ «Історична доля України. Спроба узагальнення» (літо, 1978 р.), в якому вищим принципом загальнонародного і загальнонаціонального співіснування було проголошено Загальну декларацію прав людини ООН, а остаточною метою боротьби українських патріотів – незалежна, демократична, духовно багата, матеріально забезпечена Україна. В документі були накреслені конкретні форми поведінки пересічних українців в їхній боротьбі за національні, політичні та соціальні права. Автори закликали українців розмовляти тільки рідною

мовою, не посилати дітей до дитячих садків і шкіл з російською мовою навчання, вимагати відкриття українських шкіл, технікумів, вузів, відстоювати своє право, права інших людей, свободу, честь і гідність, дотримуватися загальнолюдських норм моралі. Широка самооборона українців мала проводитися в рамках конституцій СРСР і міжнародних документів, підписаних радянським урядом [10].

О. Тихий був співавтором Звернення в ООН (літо 1979 р.), в якому 19 українських політв'язнів закликали включити українське питання у порядок денний сесії Генеральної Асамблеї ООН, уповноваживши президента Всесвітнього Конгресу Вільних Українців (ОКВУ) прийняти заходи, необхідні для виходу України як колонії російської імперії зі складу СРСР [11].

Голодував 52 доби з квітня 1978 р. на знак протесту проти нелюдських умов утримання політв'язнів, у жовтні, коли розпочав нову голодовку, був поміщений у камеру-одинокку. Після чергового голодування в квітні 1979 р. з виразковою кровотечею з тиском 70/40 був переведений у лікарню. Страждаючи на тяжкі хвороби (виразка дванадцятипалої кишки, анемія, гепатит, атеросклероз, можливо й рак) О. Тихий не зрікся прагнення свободи й ідеї боротьби. Як свідчив його син Володимир, до того, в 1977 році відмовився емігрувати.

В січні-лютому 1980 року провів у карцері близько 40 діб за те, що перейшов на статус політв'язня (відмовлявся від рабської праці, дотримувався голодовок 30 жовтня (День радянського політв'язня), 10 грудня (День прав людини), 12 січня (День українського політв'язня). У пермському концтаборі за відмову від роботи (мусив працювати кочегаром), голодування протесту, відмову збрити вуса тощо його на 6 місяців було запропонувано в камеру.

Після смерті О. Тихого його синові Володимиріві не дозволили забрати тіло батька. Він був похоронений на кладовищі в Пермі. Посмертне повернення останків О. Тихого, Ю. Литвина і В. Стуса в Україну та поховання на Байковому цвинтарі в Києві відбулося 19 листопада 1989 року. З великою шаную відзивався про свого побратима один з організаторів посмертного повернення, інший кучинський в'язень Л. Лук'яненко, який зарахував О. Тихого до когорти постатей, «безкорислива щирість» яких «надихає на боротьбу за благо інших людей та живить шляхетність і альтруїзм» [12, с. 124].

Наступним після О. Тихого поклав своє життя в неволі Юрій Тимонович Литвин (народився 26 листопада 1934 року в с. Ксаверівка Васильківського р-ну Київської області, помер 5 вересня 1984 року

в лікарні в м. Чусові Пермської області). Походив з родини вчителів. Коли навчався в школі, щиро вважав себе комсомольцем, був секретарем комсомольської організації, вже тоді виявив себе поборником справедливості.

24 червня 1953 року разом із кількома товаришами був заарештований, коли домагаючись довідки на виїзд із села на навчання, хлопці «шантажували» голову колгоспу «пропажею» телиці, яку прив'язали до дерева в лісі. 29 липня був засуджений за крадіжку державної та суспільної власності. Відбував покарання в Кунєєвському виправно-трудовому таборі на будівництві Куйбишевської ГЕС [13].

За сприянням заступника Голови Президії Верховної Ради УРСР С.А. Ковпака, фронтового товариша батька, 1 лютого 1955 року Литвина звільнили, але 14 квітня знову заарештували за звинуваченням у створенні в виправно-трудовому таборі ворожого СРСР та ідеям комунізму «Братства вільної України». Хоча ніяких матеріалів, які б підтверджували провину Ю. Литвина не виявили, 10 вересня 1955 року його як організатора братства і ще 5 хлопців-українців засудили за зраду батьківщини на 10 років неволі та 3 роки позбавлення прав. Ю. Литвин відбував покарання в таборі Медінь, у Вихорівці («Озерлаг» Іркутської області), у мордовських таборах, де спілкувався з учасниками українського національно-визвольного руху Михайлом Сорокою, Володимиром Горбовим, Данилом Шумуком, митрополитом Йосипом Сліпим та іншими політв'язнями. Під їхнім впливом зазнав піднесення національної та громадянської самосвідомості. Захоплювався творами Т. Г. Шевченка, маючи феноменальну пам'ять, цитував його поезію, так само, як і твори В. Шекспіра, В. Гюго, Р. Тагора, І. Франка, О. Блока, М. Вінграновського. В ув'язненні склав книжку віршів про долю свого покоління і згодом присвятив її Л. Лук'яненку. Книгу видав за власні кошти його друг, поет, політв'язень Іван Пашков [14].

Після відбуття покарання 14 червня 1965 року поїхав у Москву, де зумів прорватися в канадське посольство і розповісти про становище політв'язнів у концтаборах. Співробітники посольства його вивезли і він мав можливість поїхати до матері в с. Барахти Київської області. Там одружився, у нього народився син Ростислав. Влаштувався у Василькові на заводі холодильників, на трубному заводі, вів активну профспілкову діяльність, доводив робітникам, що профспілка не «приводний пас партії», а інструмент захисту їхніх економічних інтересів. Відрізнявся волелюбними поглядами, вважав будь-яку державу насильством над людиною, визнавав за потребу необхідність боротися

проти насильства. За наказом властей мусив виїхати з України в Сибір. В 1974 році повернувся з вигнання та невдовзі, 14 листопада 1974 його заарештували і 13 березня 1975 року засудили за статтею 187-1 на три роки таборів суворого режиму за його літературні твори, що містили критику радянської внутрішньої та зовнішньої політики, особливо інтернаціональної політики КПРС у зв'язку з чехословацькими подіями 1968 року. Серед літературних праць Литвина – лист «Борцям за свободу и независимость Чехословакии», «Тези про державу», «Анархо-синдикалістський маніфест», «Записки робітника» та інші твори. У таборі Верхній Чов (Комі АРСР) захворів на виразку шлунку, переніс тяжку операцію [15, с. 238-245].

Після звільнення 14 листопада 1977 року знову оселився в с. Барахти, перебував під адміністративним наглядом, працював «надомником» при якійсь Васильківській фабриці. Знову переніс дві операції – на шлунку і віддалення варікозу. Коли до нього приїхала О. Я Мешко і запропонувала вступити до УГГ, він без зайвих пояснень погодився.

6 серпня 1979 року йому сфабрикували нову «кримінальну» справу про насильницький опір п'яти працівникам міліції. Перед тим, 19 червня його побили ті міліціонери і взяли 15 рублів штрафу. Про напад повідомило радіо «Свобода», Ю. Литвина було оголошено членом УГГ.

17 грудня 1979 року його засудили знову на три роки таборів суворого режиму. В таборах написав трактат «Якщо Бога нема – все дозволено», в якому виступив захисником прав в'язнів. Як свідомий правозахисник, він висував високі моральні вимоги до себе, вважав, що український правозахисний рух є гідною ланкою світового, і представляти його повинні найчесніші, найдостойніші, бездоганні в моральному відношенні інтелектуали, які є прикладом для інших інакодумців. На його думку, інакодумці у СРСР складають величезну більшість населення, бо багато невдоволених тими чи іншими діями влади. В його світогляді поєднувалися ідеї християнської моралі, буддизму, гуманізму.

Крім відомої праці «Правозахисний рух в Україні, його засади і перспективи», яка була опублікована в журналі «Сучасність» і передавалася по радіо «Свобода», написав два «Открытых письма...», «Слово о кающихся грешниках» (з приводу покаєнних заяв І. Дзюби, В. Захарченка, Г. Снегірьова), «Некролог», лист до пані Картер, «Советское государство и советский рабочий класс». Намагався передати з кримінальних зон «Другий відкритий лист членам АФТ-КВП та всім трудящим США» (АФТ-КВП – Американська федерація праці

– Конгрес виробничих профспілок – О. Ш.), вітання польській «Солідарності», трактат «Якщо Бога нема – все дозволено», та на волю потрапив тільки початок трактату [15, с. 246-253]. З публіцистичних творів Ю. Литвина побачили світ ті, які були передані в 1992 році його матері [16].

24 червня 1982 року, за 1 місяць і 12 днів до закінчення терміну покарання Ю. Литвина засудили на максимальний строк, передбачений статтею 62 КК УРСР для злочинця-рецидивіста. Під час слідства возили на психіатричну експертизу. У кучинському таборі мав змогу спілкуватися з однодумцями М. Горинем і О. Тихим. М. Гориня і Ю. Литвина кагебісти обвинувачували у створенні нової програми Гельсінської групи. Попри те, що майже всі члени УГГ були ув'язнені, вона збереглася, на відміну від Московської групи, яка у вересні 1982 року припинила своє існування.

У вересні 1983-го Ю. Литвин близько двох тижнів голодував, за таке «порушення режиму» був позбавлений побачення з матір'ю, відновив голодовку і тримав її 26 діб. В лікарні ВС-389/35 селища Центрального, де Литвина годували штучно, він сидів у холодній північній камері. У грудні його повернули у Кучино, там Ю. Литвин почав працювати над повістю «Ялинка». В її основі – власна душевна драма, Ялинка для Литвина – кохана жінка, яка була для нього святом. Під час обшуку рукопис вилучили.

Тяжко хворий на виразку шлунку, в травні 1984 року Ю. Литвин дізнався про смерть в ув'язненні колишньої дружини Віри Мельниченко, О. Тихого, Б. Антоненка-Давидовича, про безнадійно хворого Валерія Марченка, про хворобу сина на виразку, що значно погіршило його самопочуття. Не міг ходити і майже нічого не бачив. Помер він, як вказано у свідоцтві про смерть, 5 вересня 1984 року від «проникаючого різаного поранення черевної порожнини з пошкодженням тонкого кишечника». Точні обставини смерті Ю. Литвина залишаються нез'ясованими. Поховати сина в рідній землі мати не дозволили, – за радянським законом не можна було забрати тіло померлого в'язня, поки не закінчиться термін його ув'язнення. З 49-ти прожитих років 20 Ю. Литвин відбув у таборах.

Зламанною була доля сина Ю. Литвина Ростислава. В 18 років його посадили, а в 35 з половиною він помер від інсульту [15, с. 254-261].

Ще одна непересічна особистість у сумному списку тих жертв боротьби за людську свободу і гідність – журналіст, есеїст, перекладач, учений-сходознавець Валерій Веніамінович Марченко (народився 16 вересня 1947 року в Києві, помер 7 жовтня 1984 року в тюремній лікарні в Ленінграді).

Обставини смерті В. Марченка, – борця за правду, справедливість, члена УГГ з 1983 року, автора самвидаву, радянського політв'язня (1973–81, 1983–84), який активно виступав проти русифікації української національної культури, – ці обставини, відомі його матері, Ніні Михайлівні Смужаниці, дозволяють зробити однозначний висновок, що його передчасна смерть від тяжкої недуги була наслідком знущань КДБ.

За 14 років до тієї трагедії, в 1970, В. Марченко закінчив філологічний факультет Київського університету. Під час навчання тривалий час стажувався в Бакинському університеті, де вивчав азербайджанську філологію. З вересня 1970 року працював у редакції газети «Літературна Україна». Займався перекладами з азербайджанської та польської мов, знався на азербайджанській класичній літературі [17].

За відмову співпрацювати з КДБ В. Марченко потрапив під нагляд «органів». Був заарештований наприкінці червня 1973 року. Йому ставилося за провину розповсюдження та намагання передати на Захід антирадянські та націоналістичні твори, зокрема працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Та головне, в чому обвинувачували В. Марченка, були його націоналістичні погляди. Його колишній друг Юрій Косенко на допиті в КДБ зізнався, що Валерій висловлювався про колоніальне становище України в складі СРСР, відстоював її відокремлення, мотивуючи багатством природних ресурсів та ідейними міркуваннями, інші приятелі та знайомі робили зізнання проти нього, свідчили про здійснювану ним антирадянську пропаганду й агітацію [18].

Газетні статті В. Марченка «За параваном ідейності», «Страшний якийсь тягар», «Київський діалог» були визнані ідейно ворожими. Його оголосили «українським буржуазним націоналістом» і 29 грудня 1973 року засудили на 6 років таборів суворого режиму та 2 роки заслання. У таборі (уст. ВС-389/35, ст. Всехсвятська Чусовського р-ну Пермської обл.) активно протестував, обороняючи права засуджених, влаштовуючи голодування: 1 серпня 1976 року з нагоди 1-ої річниці підписання Гельсінських угод, 30 жовтня 1976 року – з нагоди Дня політв'язня, в липні 1977 року – на підтримку І. Світличного, 8 листопада 1977 року – на знак протесту проти практики психологічних і фізичних репресій на політв'язнів та інші. Підписав заяву 13-ти політв'язнів до Міжнародного Червоного Хреста про нелюдські умови утримування в таборах, надіслав до Президії Верховної Ради СРСР заяву з вимогою визнати за ним статус політв'язня, інші протестні заяви та відкриті листи, за що ка-

рався табірною адміністрацією. Збираючи та нелегально надсилаючи з неволі інформації про становище в'язнів, колективні та особисті заяви, нариси, інтерв'ю, був своєрідним табірним літописцем.

Пройшовши катівні КДБ УРСР, камери-одиночки та штрафні ізолятори, В. Марченко став переконаним дисидентом. Вже за півтора року після суду він надіслав з табору бувший широко відомий у самвидаві лист до діда, професора, першого радянського ректора львівського університету і колишнього в'язня ГУЛагу Михайла Марченка, де відстоював своє бачення жорсткої реальності і право на боротьбу. У листі він писав: «Виступивши проти цілої імперії брехні, я мав одну підпору – свідомість, що ярмо – нестерпне. Треба мені було самому потовктися до кам'яної стіни, відчути біль від удару, щоб зрозуміти: зло таки можна подолати, з ним можна і треба боротися. Заперечення більшовизму для мене не відкриття, а форма існування. І не мовчазною пасивністю треба йому протиставитися. Нам ніхто не допоможе, крім нас самих. Вимога демократичного вирішення всіх проблем – єдина можливість для кожного українця-громадянина» [19].

У таборі загострилося його хронічне захворювання – нефрит (запалення нирок), він став інвалідом III групи. Не отримував належної медичної допомоги, та більше, – за невиконання норми виробітку постійно зазнавав покарань. За дорученням КДБ за ним був встановлений постійний нагляд. Незважаючи на жорсткі умови перебування, не припиняв літературної праці: переклав з англійської «Декларацію незалежності» Т. Джефферсона (1976), вірші Едгара Лі Мастера, Роберта Бернса, Дж. Гейнса, Батлера Ітса (1975–76). У лютому 1976 року був відправлений на місяць до карцеру. У таборі співробітники КДБ систематично проводили з В. Марченко «профілактичні бесіди», намагаючись схилити його до публічного покаяння.

27 вересня 1977 року його відправили до Київської тюрми КДБ, де надали можливість побачитися із матір'ю, забезпечили лікувальне харчування, а потім вимагали покаяння. На початку квітня 1978 року, не домігшись від В. Марченка каяття, його місячним етапом відправили назад в концтабір, а там тяжко хворого на пневмонію і нефрит помістили у лікарню. Місяць перебував на карантині в ізоляторі, поки 15 лютого 1979 року його не було перевезено до пермської тюремної лікарні [20].

3 липня 1979 по травень 1981 року В. Марченко був на засланні в Казахстані, у селищі Саралжин Актюбинської області, де працював на радгоспній ділянці ремонту сільськогосподарських машин.

Попри погіршення стану здоров'я, яке спричинила фізична праця та постійне перебування на холоді, В. Марченко перекладав «Силу обставин» С. Моема (1980), «Маску червоної смерті» Е. По, інші літературні твори.

Коли повернувся із заслання в Київ, із великими труднощами влаштувався сторожем у дослідному господарстві рослин. Добре усвідомлюючи можливі трагічні наслідки для себе (лікар попереджав, що в умовах ув'язнення він приречений), знаходячись під тотальним наглядом КДБ, мав сміливість відкрито заявити про безправність колишніх політв'язнів, постійні репресії. Розробляв національно-визвольну проблематику, порушену раніше в працях «Антон Олійник» («аристократ духу, раб волі, націоналіст» – В. Марченко), «Що дало йому витримати» про учасника УПА Василя Киселика, «Знайомтесь, бандерівець» та інших, а тепер – у нарисі «Гулак» (1982) про кирило-мефодіївця Миколу Гулака, в інтерв'ю у реабілітованих Бориса Антоненка-Давидовича, Надії Суровцової. Глибокою релігійною вірою, високим духом пройнятий його твір «Там, у київських печерах» (1983). Завдяки зусиллям матері, твори В. Марченка були знані за кордоном, а він сам був відомий як український оборонець прав людини. За чесну, сміливу позицію журналіста В. Марченка було прийнято до європейського ПЕН-клубу. Були опубліковані за кордоном його автобіографічна повість «Процес», тести документів у зв'язку з повідомленнями про В. Марченка Закордонного представництва УГГ.

13 березня 1984 року В. Марченко як особливо небезпечний рецидивіст був засуджений до 10 років ув'язнення в таборі та 5 років заслання Київським міським судом під головуванням Г. І. Зубця, заступника голови Київського міського суду, а за часів незалежної України – члена Вищої ради юстиції. В останньому слові на суді В. Марченко нічого не просив, а навів факти облуди та беззаконня, з якими йому довелося зіткнутися, заявив, що йому, як громадянину і чоловіку соромно за його країну, побудовану на брехні і застеріг суддю, що той буде винний в його смерті в умовах табору [21].

З 27 травня по 20 серпня він був у таборі особливого режиму ВС-389/36 у с. Кучино, в одній камері з Іваном Кандибою, Михайлом Горинем і Леонідом Бородіним. Працював на рівні з іншими ув'язненими. Почувався дуже погано, але не жалівся, багато молився. На вимогу світової громадськості звільнити хворого В. Марченка, про що інформували радіостанції світу, його етапували до тюремної лікарні в м. Перм, а звідти – до Ленінградської лікарні для в'язнів імені Івана Гаази,

де він помер 5 жовтня 1984 року (за документами 7 жовтня). Його матері, великій подвижниці, вдалося забрати тіло сина і поховати у селі Гатному під Києвом.

Як і В. Марченка, загубили в таборах тяжко хворого іншого члена УГГ, засудженого на максимальний термін як особливо небезпечного рецидивіста, Василя Семеновича Стуса (народився 6 січня 1938 року в с. Рахнівка Гайсинського р-ну Вінницької області, загинув 4 вересня 1985 у концтаборі с. Кучино). І так само на ув'язненого, але нескореного поета В. Стуса обрушили безперервний потік тортур, мук, покарань. Наполеглива мужність у протистоянні зі злом поєднувалися у Стуса з величезним талантом на користь знівченого народу.

«Найбільшим поетом сучасної України» називали В. Стуса дисиденти. Ніна Строката зазначала, що «Василь Стус став одним з тих, хто безперечно впливав на покоління українців, яке прийшло до повноліття духу в роки шістдесяті-вісімдесяті нашого часу», і що «ціле покоління українців виросло під знаком Стуса» [22, с. 175].

Фахові літературознавці вважали його філологічно обдарованим, наділеним дивовижним умінням образно висловити найскладніші, найтонші спостереження. Михайло Хейфец писав, що «загальним абрисом постави В. Стус нагадував Дон-Кіхота з ілюстрацій Доре», тільки безвусого і безбородого, що був він «гордий і гоноровитий, як китайський імператор», виявляв «шалену до зухвальства сміливість і буквально нищівне презирство», завжди говорив з начальством «тоном переможця й прокурора на майбутньому Нюрнберзькому процесі» [23, с. 205, 210, 212].

Ім'я Василя Стуса – поета, літературного критика, найкращого аспіранта АН УРСР, наукового співробітника Державного історичного архіву, який позбувся всіх своїх посад у 1968 році, стало відомим після його звернення в тому ж році з відкритим листом у президію СПУ на захист В. Чорновола. Ліричні вірші В. Стуса не публікувались із-за «суттєвих ідейно-тематичних і художніх недоліків» [24, с. 114].

Перша збірка поезій «Зимові дерева», опублікована в 1970 році в Бельгії, відобразила багатство тематики та глибину філософських роздумів автора. Характерні особливості пройнятої любов'ю до України поетичної творчості В. Стуса: образність, символізм висловлення, своєрідне світосприйняття з апеляцією до романтизму, сюрреалізму паралельно з «похмуреними образами дійсності», правдивість («майже божевільна відданість правді» – Аріадна Шум), комунікація сучасності з минулим і майбутнім, позачасовість [25].

Останніх кілька років перед арештом (десь від 1967 до 1972) працював на посаді інженера в промисловому інституті. А до того був прохідником Київського Метробуду, кочегаром.

Попри безвихідне становище, В. Стус працював над літературознавчими дослідженнями «Феномен доби» (про творчість П. Тичини), «Зникоме розцвітання» (про творчість В. Свідзінського), а також займався перекладами з Рільке, Гете, Брехта, Лорки, німецьких експресіоністів, Целяна. В 1970 році надрукував на своїй друкарській машинці збірку різних віршів «Веселий цвинтар» і передав для розповсюдження по одному примірникові дисидентам І. Світличному та С. Шабатурі. Як і в попередніх збірках, автор доводив про неможливість побудови комуністичного суспільства в Радянському Союзі, піддавав нещадній критиці «радянську соціалістичну демократію», умови життя радянських людей.

В 1968 – 71 рр. звертався з відкритими листами до владних структур, виступаючи в обороні переслідуваних українських інтелігентів Валентина Мороза, Святослава Караванського, Івана Сука та інших. З 1971 року В. Стус – член Комітету захисту Н. Строкатої-Караванської.

13 січня 1972 року був заарештований, а 7 вересня засуджений за ст. 62 КК УРСР на 5 років таборів суворого режиму і 3 роки заслання. У травні 1972 року підлягав психіатричній експертизі. Звертаючись в 1976 році з концтабору в с. Барашево в Мордовії до ПЕН-клубу, В. Стус писав, що під час обшуку конфіскували практично все написане протягом 15-ти років літературної діяльності, – рукописи віршів, рукописні поетичні збірки «Зимові дерева» і «Веселий цвинтар», незакінчені повісті «Поїздка у Счастєвськ», «Щоденник Петра Шкоди», варіанти нарисів декількох інших оповідань і повістей, близько двох десятків літературно-художніх статей, присвячених творчості П. Тичини, В. Свідзінського, Б. Брехта, Г. Белля, Й.В. Гете, Р. М. Рільке, Енценберга, П. Целяна, І. Базмана, Бобровського, – загалом близько 500 оригінальних віршів, коло 10 друкованих аркушів прози, стільки ж публіцистики, близько 30 друкарських аркушів поетичних перекладів [26, с. 79-80].

Крім власних напрацювань, у В. Стуса було вилучено праці шістдесятників: збірку В. Кордуна «Тихий майстер дитячих іграшок», «Постать голосу» Г. Чубая, рукописну збірку М. Холодного «Крик з могили», вірш В. Симоненка «Де зараз ви, кати мого народу?», збірку Л. Костенко «Зоряний інтеграл», листи від В. Голобородька та Віри Вовк, а також книгу К. Ясперса «Rechenschaft und Ausblick», два листи Ст. Тельнюка – про «Феномен доби», «Ін-

тернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, книгу К. Юнга «Архетип в символіке сновидень», книгу Віри Вовк «Каппа Хреста», «Братская ГЭС» Є. Євтушенка, «Базар» Емми Андієвської, «Крутой маршрут» Аксьонової, збірку Казіміра Едшміда в українському перекладі, конспекти дореволюційних статей М. Грушевського, понад 20 зошитів вузівських конспектів В. Стуса. Всі матеріали залишилися в КДБ, лише невелику частку було долучено до справи. Решту, ймовірно, спалили, як обіцяв слідчий Мезеря [27, с. 143-144].

У мордовських таборах В. Стус часто виступав з протестами проти свавілля адміністрації, голодував, незважаючи на те, що хворів на виразку шлунку. Влітку 1975 року йому видалили дві третини шлунка, але й після того його змушували фізично працювати та виконувати виробничу норму. Протягом всього 8-річного терміну ув'язнення стан здоров'я В. Стуса був тяжкий, він не отримував необхідної медичної допомоги навіть під час кровотечі. Його, післяопераційного хворого, інваліда 2-ої групи, на два тижні в червні 1976 року, коли ночами вдарили приморозки, помістили в карцер, де було заборонено постіль і ковдру та годували пайкою чорного хліба з окропом. На підтримку Стуса всі політв'язні зони оголосили колективну голодовку солідарності [28, с. 234-241].

Не раз співв'язні протестували та провадили голодівки на підтримку В. Стуса. 18 жовтня 1978 року він вдруге написав заяву до Верховної Ради СРСР з відмовою від радянського громадянства, твердо впевнений у тому, що «бути радянським громадянином – це значить бути рабом» [29, с. 113].

Попри недуги і страждання, багаторазові жорстокі кари і цькування, організоване через КДБ, В. Стус продовжував писати вірші, створив збірку «Палімпсести» (так називалися тексти на стародавніх пергаменах, які стирали ченці, щоб на очищеному пергаменті написати новий текст), перекладав з німецької Гете, Рільке, Бодлера й інших. Але все написане постійно конфісковували, забирали навіть листи до родини.

Перебував під постійним брутальним наглядом і на засланні в с. Матросово в Магаданської області, де працював у золотодобувній штольні, жив у робітничому гуртожитку з колишніми кримінальниками. В. Стуса провокували, проти нього влітку 1978 року була організована газетна кампанія. У статтях місцевої газети «Ленинское знамя» В. Стуса порівнювали й ототожнювали з фашистами. Голодуванням і завдяки підтримці політичних засланців з Якутії, Красноярського краю, домігся 10-денної відпустки, щоб поїхати в Донецьк, там ще встиг

попрощатися з умираючим батьком. 1978 року став членом ПЕН-клубу, наступного року – УГГ.

В 1979 році, відбувши покарання, повернувся до Києва, де працював формувальником у ливарному цеху, на конвеєрі взуттєвого об'єднання «Спорт». 14 травня 1980 року був заарештований вдруге, а 2 жовтня засуджений за ст. 62 КК УРСР. В. Стуса, так само, як і інших борців за права людини в СРСР – Семена Глузмана, Миколу Плахотнюка, Євгена Сверстюка, Миколу Матусевича, Мирослава Мариновича, Надію Світличну, Олеся Бердника незаконно засудив на максимальний строк радянський «опричник» Дишель, – спецсуддя Київського управління КДБ, офіційно – суддя Київського обласного суду [30, арк. 212].

На суді, де В. Стусу не дали останнього слова, передбаченого законом, стало відомо про фізичні тортури, яким він підлягав під час слідства. Йому інкримінували проведення усної агітації на засланні та написання віршів і листів до академіка Андрія Сахарова, Левка Лук'яненка, генерала Петра Григоренка, до київських друзів, а також заяви в прокуратуру з вимогою порушити справу про організацію провокації проти українського правозахисника Миколи Горбала.

12 жовтня академік А. Сахаров звернувся до учасників Мадридської наради для перевірки гельсінських угод, голів держав-учасників Гельсінського акту, всієї свідомі громадськості з закликом на захист поета В. Стуса. 25 січня наступного року з подібним закликом виступило Закордонне представництво УГГ. 10 січня 1985 року на захист В. Стуса повторно виступив німецький письменник, лауреат Нобелівської премії 1972 року і президент Міжнародного ПЕН-клубу Генріх Бьолль.

Попри багаторазові звернення відомих діячів до радянських властей, до посольств, до спілок письменників звільнити В. Стуса, він залишався в неволі. В одному з рідкісних документів, датованому 1982 роком, який потрапив на волю, – «З таборового зошита» (назва умовна), В. Стус писав, що в Кучино, де поліцейський режим сягає свого апогею і панує повне беззаконня владної адміністрації, де повна неефективність будь-якого опору в абсолютно закритих умовах, він почувається смертником [31, с.115-120]. Але стоїчно зносив удари долі, вважав, що хтось має мати голосом обурення і протесту, а долі не обирають.

З п'ятих його кучинських років залишився лише текст таборових записок і кілька листків віршів. Загалом він написав до 300 віршів і зробив стільки ж перекладів для збірки «Птах душі», але її влітку 1984 року конфіскували [32, с. 186]. Рік його тримали в одиночній камері на пониженому

харчуванні, до хвороб шлунку, серця, скалічених ніг додалися ще захворювання нирок. У жовтні того ж року В. Стус написав прощальні листи до рідних, яких не бачив 5 років.

В Стус із захопленням сприйняв всенародні виступи в Польщі, вважав їх добрим прикладом для України, та, водночас, зауважував, що в українців немає головного, що консолідує поляків, – святого патріотизму. З огляду на польські події, він ясніше осягнув вади Гельсінського руху, зауважуючи, що якби це був масовий народний рух з широкою програмою політичних і соціальних вимог, він мав би надії на успіх.

Очевидно, що досвід В. Стуса як політичного борця приніс би ще чимало користі для українського руху. Тим більше можна говорити про його нереалізований внесок на ниві літературній.

28 серпня 1985 року В. Стуса знову посадили в карцер, він оголосив голодування «до кінця», а 4 серпня загинув. Міжнародна преса у Німеччині, Америці, Канаді, Великій Британії, Австралії, Італії, Швейцарії жваво відгукнулася на його смерть, віддаючи шану українському поету і письменнику, в той час, як у Радянському Союзі ім'я Василя Стуса було незаслужено забуто і невідоме широким колам громадськості. Тільки 19 листопада 1989 року воно повернулося у славі разом із іменами О. Тихого і Ю. Литвина, коли трьох загиблих в'язнів перепоховали на Байковому кладовищі в Києві.

Немає сумніву, що ті чотири загиблих в'язні сумління були сповна обдаровані благородними та гуманістичними чеснотами, які цінувалися серед людей у всі часи: мужністю в аристотелівській інтерпретації, – як осмисленою готовністю жертвувати власним життям заради добра, чесністю, чутливістю, високою морально-релігійною вимогливістю до себе та інших. Послідовні правозахисники, вони були моральним прикладом для інших діячів українського руху. Загальну оцінку особи В. Стуса, яку надав М. Хейфец, відзначивши, що він уособлював «живе втілення національного духу, символ національної гордості великого українського народу» [33, с. 237], правомірно співвіднести і до його загиблих однодумців. Кучинські в'язні Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко і Василь Стус належать до культових фігур української історії, яких неможливо було залякати – їх можна було тільки цинічно знищити.

В умовах, коли легітимність радянської влади забезпечувалася головним чином за рахунок державної пропаганди, а радянські люди відчували себе частиною системи «ми» і виявляли громадську покірність та одностайність, інакше кажучи, навіть якщо вони не вели політичної боротьби,

руйнували політичну систему, радянську ідеологію самим фактом свого існування. Це пояснює жорсткий тиск з боку влади на інакодумців – переслідування та засудження громадян за переконання (за політичними мотивами), громадську ізоляцію та суспільний ostracizm для тих, хто виявляв незгоду з радянською політикою. Звідси і репресії щодо української культури, суди над інтелігенцією в середині 1960-х, в 1970-ті роки, і нетерпимість з боку влади всякої критики її діяльності. Атака на виразників національних інтересів українців

здійснювалася також для того, щоб протистояти новим спалахам національного відродження в Україні, яке розпочалося з початком 1960-х років, у часи так званої «хрущовської відлиги», і свідчила про руйнівний характер радянської політики щодо української культури і нації, її інтелектуальних і духовних провідників, про цілеспрямоване знищення поколіннями вихованих у інтелігенції почуттів власної гідності, принциповості, чесності, жертвовності, які сповна виявили Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко і Василь Стус.

Джерела та література

1. Мороз В. Серед снігів / В. Мороз. – Сідней: Комітет оборони і допомоги українським політичним в'язням, 1971. – 31 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/305-moroz-v-sered-snigiv/>
2. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки) / В. Овсієнко // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. – Т. 1: Особистості / Укладач Є. Захаров; Редактори: Л. Богораз, О. Даніель, Р. Недзелько, Є. Захаров, В. Овсієнко, І. Рапп. Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2001. – 129 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.org.ua/?litera&kat=11&id=7480
3. Караванська Н. Міжнародна преса про смерть Василя Стуса / Н. Караванська // Сучасність. – 1986. – №1 (297). – С. 115-116. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1986_N01_297.pdf
4. Рапп І. Тихий Олексій Іванович // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 1: Особистості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.org.ua/?litera&kat=11&id=7480
5. Овсієнко В. В. Повстав і поліг (Олекса Тихий) // Овсієнко В. В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1 / Упорядкував автор; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров. 2-ге видання, доп. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Права людини, 2007. – С. 262-278. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8919-34-3/978-966-8919-34-3.pdf>
6. Тихий О. Словник мовних покрутів / Упоряд. і ред. В. Овсієнко. – Донецьк: Товариство ім. Олекси Тихого, 2009. – 130 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://torba.etnoua.info/files/Oleksa-Tyhyj_Slovyk-movnyh-pokruchiv_VOvsijenko_2009.pdf
7. Горбачук В. Т. Спогад про Олексу Тихого // Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org.ua/docs/index.php?id=1295905194>
8. Тихий О. Мова – народ. Висловлювання про мову та її значення в житті народу / Упоряд. О. Тихий, післяслово О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2007. – 303 с.
9. Інформація в ЦК КПУ від 01.07.1977 р. міністра юстиції В. І. Зайчука // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. № 1548. – Арк. 41.
10. Тихий О., Романюк В. Позиції українських політичних в'язнів / О. Тихий, В. Романюк // Сучасність. – 1978. – № 6. – С. 75-82. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Suchasnist/1978_N06_210/
11. Звернення Українського національно-визвольного руху в справі української самостійності // Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – С. 126-131. <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348385108>
12. Лук'яненко Л. Олекса Тихий // Лук'яненко Л. Г. Не дам загинуть Україні! – К.: Вид.-культурол. центр «Софія», 1994. – С. 124.
13. Карасик С. Литвин Юрій Тимонович // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 1: Особистості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.org.ua/?litera&kat=11&id=7480
14. Литвин Ю. Т. Трагическая галерея: Стихи. – Харьков: МЧИ «Кентавр», 1996. – 126 с.
15. Овсієнко В. В. Любов. Добро. Свобода (Юрій Литвин) // Овсієнко В. В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1. – С. 238-261.
16. Литвин Ю. Люблю – значить живу. Публіцистика / Упоряд. А. Русначенко. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. – 96 с.
17. Марченко Н. Марченко Валерій Веніамінович // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 1: Особистості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.org.ua/?litera&kat=11&id=7480
18. Марченко В. Звичайний страх / В. Марченко // Сучасність. – 1985. – №7-8 (291-292). – С. 216-223. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1985_N07-08_291-292.pdf

19. Марченко В. Лист до діда Михайла Марченка (липень, 1975) / Марченко В. // Сучасність. – 1978. – № 9 (213). – С. 104-107. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1978_N09_213.pdf
20. Марченко Валерій Веніамінович // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Гол. ред. О. Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 412-414.
21. Суд над Валерієм Марченком 13 березня 1984 року. Із повідомлення Закордонного представництва УГГ // Сучасність. – 1984. – № 10 (282). – С. 115-123. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1984_N10_282.pdf
22. Строката Н. Слово на смерть поета // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упоряд. О. Зінкевич; М. Француженко. – Балтімор-Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf>
23. Хейфец М. «В українській поезії тепер більшого нема...» // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf>
24. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 114. Посилання на джерело: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. №. 456. – Л. 33.
25. Стус В. Зимові дерева. – Брюссель: Література і мистецтво, 1970. – 206 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/poeziya/1667-stus-v-zimovi-dereva/>
26. Лист В. Стуса до ПЕН-клубу (11.08.1976) // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf>
27. Коментар Василя Стуса на вирок суду // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf>
28. Хейфец М. «В українській поезії тепер більшого нема...» // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf>
29. Стус В. З таборового зошита // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf>
30. Рукописний документ «Судить суддя Дишель» // Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 3. – Арк. 212.
31. Стус В. З таборового зошита // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf>
32. Овсієнко В. В. Світло людей. Спогади про Василя Стуса // Овсієнко В.В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1. – С. 129-237. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8919-34-3/978-966-8919-34-3.pdf>
33. Хейфец М. «В українській поезії тепер більшого нема...» // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf>